تجلی عدد چهار در طرح معماری آتشکده‌های ایران

تاریخ دریافت: ۹۲/۱۰/۱۷
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۱۲/۰۳

ندا حاجی‌علی‌عسگر* - کورش مومنی**

چکیده

استفاده از اعداد در معماری گذشته جایگاه خاصی داشته، به‌گونه‌ای که در اکثر بناهای مقدس به‌کار رفته است. فرهنگ هر ملتی سرشار از شگفتی‌هایی است که در معماری آن ابراز و به شکلی هماهنگ بیان شده است. نقش اعداد چه از نظر ایستایی و چه زیباشناسی در اماکن تاریخی به‌وضوح خود را به ظهور رسانیده است. به‌گونه‌ای که کاملاً آشکار است که اعداد نه تنها به دید سمبلیک کاربرد داشته‌اند، بلکه از نظر پایداری بناها نیز به معماران کمک شایانی می‌نموده‌اند. در این میان عدد چهار یکی از پایدارترین اعداد در جهت ایستایی بناها بوده‌است و در اعتقاد مردم عددی مقدس و در اماکن مذهبی به فراوانی از آن استفاده می‌کردند. در این مقاله سعی بر آن است، با بررسی تاریخی عدد چهار از نظر زیبایی‌شناسی و ایستایی؛ نقش این عدد را در معماری آتشکده‌ها بررسی نماییم. برای این امر از روش توصیفی- تحلیلی استفاده و به شیوه مرور متون کتابخانه‌ای و روش میدانی به ارزیابی چگونگی شکل‌گیری آتشکده‌ها بر مبنای عدد چهار پرداخته شده‌است. بدین منظور ویژگی‌های موجود در طرح کلی آتشکده‌های باقیمانده در ایران از لحاظ به‌کارگیری عدد چهار مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند و نهایتاً هفت آتشکده مقدس و مهم از نظر ویژگی‌های کالبدی بررسی شده‌اند. یافته‌های به‌دست آمده نمایانگر این مطلب می‌باشند که طرح معماری آتشکده‌ها از نظر ویژگی‌های پلانی و نحوه شکل‌گیریشان کاملاً منطبق بر اصل به‌کارگیری عدد چهار می‌باشند. به‌طوری‌که در تمامی این بناها وجود چهار ستون در پلانی چهارگوش و همچنین قرارگیری چهار بازشو در چهار جهت، امری ضروری بوده‌است. همچنین از بعد ارتفاع بنا و محور عمودی؛ رعایت مراتب چهارگانه در نماسازی و حجم کلی بنا به شکل شاخص رعایت شده است و نقش این عدد در هماهنگ کردن ساختار کلی این بناها کاملاً مشهود می‌باشد.

واژگان کلیدی: معماری، عدد چهار، دین زرتشت، چهارتاقی، آتشکده.

* دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.
** استادیار معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران (نویسنده مسئول).
Email: K_momeni@jsu.ac.ir

مقدمه

با شناختی کامل از اعداد، بیشتر به رمزها و آرایه‌های به‌کاررفته در بناهای تاریخی پی‌برده می‌شود. «کاربرد و توجه به معانی و مفاهیم اعداد در طراحی و معماری در ملت‌های گوناگون از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است و با درک و فهم درست از معانی و مفاهیم به‌کار رفته در اعداد می‌توان به طرحی درست که باعث القاء پیام‌ها و مفاهیم شایسته به مخاطب شود، رسید» (Chualier & Gheerbranl, 2000). عدد چهار در میان اعداد مختلف در معماری از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است به‌گونه‌ای که اصول و پایه ایستایی و استحکام اشکال هندسی را به نمایش می‌گذارد. اکثر بناها با پلانی چهارگوش برپا می‌شدند. در این راستا، ابتدا پیشینه تاریخی اعداد و قداست عدد چهار در فرهنگ‌ها و آیین‌های مختلف و جایگاه آن در آیین زرتشت مورد بررسی قرارگرفته است و سپس بناهای آتشکده با توجه به عدد چهار مورد تجزیه و تحلیل قرارگرفته‌اند.

۱. پیشینه تاریخی اعداد و قداست عدد چهار در فرهنگ‌ها و آیین‌های مختلف

اعداد، یکی از شگفتی‌های جهان هستی می‌باشند. «عدد، یکی از جلوه‌های نماد است که از هزاران سال پیش تاکنون پیچیدگی‌های معنایی ویژه‌ای به خود گرفته است. فیثاغورث و همکارانش اعتقاد داشتند که همه نمودهای جهان، چه آسمانی و چه زمینی انعکاسی از اعداد در عالم عینی هستند. از نظر افلاطون اعداد، نشان‌دهنده هماهنگی عالم هستند و تفکر ارسطو بر این دلالت دارد که عدد، منشأ و جوهر همه چیز است. یا به عبارتی آن‌ها را دارای شعور و خالق در نظر می‌گرفتند. تقدس و ارزش اعتقادی اعداد در نزد ملل مختلف یا در زمان‌های مختلف، متفاوت بوده‌است. مثلاً مسیحیان عدد چهار و هفت را مقدس می‌شمرده‌اند» (Hall, 2001). «اعداد و حروف اسطوره‌هایی در فرهنگ ایران و جهان هستند که علاوه بر تقدس یا شومی دارای کارکردهای ویژه‌ای می‌باشند و هم بدین دلیل است که در گذشته و حتی در زمان حال، به شکلی رنگ‌باخته از این اعداد بهره می‌گیرند و توانایی‌های خاص را بدین اعداد و حروف که غالباً نماد عددی هستند، نسبت می‌دهند» (Compilation of Scientific Research Group, 1997). «عدد چهار در روزگار قدیم، عددی نمادین بوده است. مثلاً اعتقاد بر این است که چهار رودخانه در بهشت وجود دارد که شکل صلیب دارند، یا چهار بخش بودن زمین و موارد مشابه. عدد چهار از دورترین دوره‌ها، حتی قرن‌ها نزدیک به پیش از تاریخ، برای نشان دادن آنچه مستحکم، ملموس و محسوس است، مورد استفاده قرار گرفته است و به‌گونه‌ای، رقمی آسمانی می‌باشد. همچنین در معماری مذهبی نیز کاربرد فراوان داشته است. طرح‌هایی که از بهشت کشیده شده، مربع (مستطیل) شکل و دارای چهار درب هستند. مکان‌های ایرانی از گذشته‌های دور تا به امروز گاه چهار ایوانی (در چهار ضلع) هستند. همچنین زیگورات معبد چغازنبیل، به‌عنوان اولین مکان‌های مقدس ایرانیان باستان، هم دارای چهار درب ورودی بوده است. عدد چهار به قدری مهم است که نام بسیاری از خدایان و الهه‌ها در زبان‌های هند و اروپایی مانند زئوس، الله، یهوه و غیره چهار حرف است. وقتی از چهار صحبت می‌کنیم، به مربع می‌رسیم و از مربع به معماری ایرانی می‌رسیم. معماری ایرانی از مربع به دایره می‌رسد که نمود آن در بیشتر مکان‌های مقدس ایرانیان قابل مشاهده است» (Ibid). «اعداد علاوه بر تعاریفی که از آن‌ها داریم، یک وجه نمادین هم دارند مثلاً گلبرگ‌های گل‌های تخت‌جمشید، تعداد پره‌های چرخ ارابه‌های تخت‌جمشید، شکل حوض مساجد و موارد مشابه بسیار، نمودهای عینی اعداد هستند» (Cooper, 2000). عدد چهار را می‌توان یکی از مهم‌ترین اعدادی دانست که در فرهنگ معماری ایرانی از جایگاه کاملاً ویژه‌ای برخوردار است. اهمیت و نحوه کاربرد این عدد در معمار ایرانی در هیچ سرزمین دیگری نظیر ندارد. نمونه‌هایی از کاربرد و جایگاه عدد چهار در فرهنگ‌های گوناگون در جدول ۱ ارائه شده است.

جدول ۱: نمونه‌های کاربرد عدد چهار به‌طور کلی[۱]

	اول	دوم	سوم	چهارم
عناصر اصلی	آب	خاک	هوا	آتش
جهات اصلی	شمال	جنوب	شرق	غرب
جهات فرعی	شمال‌غرب	شمال‌شرق	جنوب‌شرق	جنوب‌غرب
فصول سال	بهار	تابستان	پاییز	زمستان
ابوالهول ایرانی	سر انسانی	بال عقاب	گوش گاو	بدن شیر
فرشته مقرب در اسلام	جبرئیل	میکائیل	اسرافیل	عزرائیل
مبشران در انجیل	متی	مرقس	لوقا	یوحنا
اجزای محیط پیرامون	جلو	عقب	راست	چپ

مراتب وجودی انسان	قلب	عقل	روح	نفس
مزاج (طبع)	دموی	صفراوی	مالیخولیایی (سودایی)	بلغمی
پیامبران بزرگ و مؤلفان کتاب تورات	اشعیا	ارمیا	حزقیال	دانیال

عدد چهار دارای تقدس ویژه‌ای در ادیان گذشته بوده است. «چهار موجود مقدس از قدیمی‌ترین اعتقادات مذهبی هستند و در واقع این‌ها همان نیروهای نخستین قدرتمندی هستند که از قادر مطلق سرچشمه گرفته‌اند. آنان در ابتدا در سرتاسر عالم، نظم را از بی‌نظمی پدیدار کردند و فرمان گرفتند تا عالم و حیات در آن را بیافرینند. وقتی که آفرینش به کمال رسید آن‌ها عهده‌دار عالم مادی شدند و امروزه عالم و کل حیات مادی توسط این نیروها کنترل می‌شود. گذشتگان از همان ابتدا نمادهای مختلفی را برای چهار مقدس به‌وجود آوردند. امروزه نیز آن‌ها با نام چهار فرشته نگهبان، مجریان فرامین آفریدگار یا چهار فرشته مقرب خوانده می‌شوند. اعتقاد بر این بوده است که این حامیان، در چهار گوشه زمین به‌منظور آموزش چهار جهات اصلی به بشر باستان قرار می‌گرفتند» (Samuel, 1974, p. 386).

جدول ۲: چهار موجود مقدس در کشورهای مختلف[۲]

دین	نام	توضیحات	فرشته یک	فرشته دو	فرشته سه	فرشته چهار
مایا	حامیان نگهبان	زمین را به عنوان مربع چهارگوش (رنگ برای مشخص کردن فرشته‌ها)	ستون اول	ستون دوم	ستون سوم	ستون چهارم
هندو	خدایان	بر اساس وقایع مرتبط با زندگی نامگذاری شده	ریورا	یاما	ایندرا	ورونا
			Rivera	Yama	Indra	Varuna
			خدای دارایی شمال	داور مردگان جنوب	شاه آسمان شرق	خدای آب‌ها غرب
چین	یوها	به معنای کوه‌ها (چینی‌ها نماد این کوه‌ها را با یک کوه مثلثی شکل که در رأس آن یک چشم بانگاهی به سوی پایین است، نشان می‌دهند)	چین سی	هاو کوانگ	تای تسونگ	ساینگ فو
			Chin-Si	How-Kowan	Tai-Tsong	Saing-Fou
مصر	مردان مومیایی	مسئولیت هر ستون را در اختیار دارند.	سر انسان	سر میمون	سر شاهین	سر شغال
کلدانی	چهار مقدس	محافظ انسان و مواظب آسایش او (مجریان را در به اجرا درآوردن فرامین)	آلاپ یا کیروب	لاماس یانیگال	اوستار	ناتیگ
			Kirub/Sed-Alap	Lamas / Nigal	Ustar	Nattig
			گاو نر سر انسان	شیر سر انسان	انسان سر انسان	عقاب سر انسان
یهود	کروبیان چهار صورت	رویای حزقیال نبی، (چهار گوشه عرش الهی و چهار گوشه بهشت)	جلو	عقب	راست	چپ
			صورت انسان	صورت عقاب	صورت شیر	صورت گاو
			نشانه احیاء	نشانه صعود	نشانه قیامت	نشانه اشتیاق

مسیح	چهار مبشر انجیل	نماد تمامیت حضور خداوندی	متی	مرقس	لوقا	یوحنا
			Matthew	Mark	Luke	John
			انسان یا انسان بالدار	شیر بالدار غران	ورزا یا گوساله بالدار	شاهین
			مظهر و تجسد طبیعت بشری مسیح	آماده کننده راه و مظهر مقام سلطنتی مسیح	مظهر قربانی و روحانیت مسیح	مظهر طبیعت الهی مسیح
بودا	چهار پادشاه آسمانی	چهار نگهبان جهان (چهار جهت اصلی)	لوکاپالا شمال	لوکاپالا جنوب	لوکاپالا شرق	لوکاپالا غرب
اسلام	چهار فرشته مقرب چهار حامل عرش اعظم	فرشتگان نماد نیروهای غیبی الهی، تجلیات اسماء خدا (اداره و تمشیت نظم وجودی جهان)	جبرئیل	میکائیل	اسرافیل	عزرائیل
			Gabriel	Michael	Seraph	Zrayyl
		اسم "ا...ه" (ا.ل.ل.ه) نماینده و بازتابنده‌ی چهار مرتبه	قلب	عقل	روح	نفس
		نگه‌دارندگان عناصر اصلی	آب	خاک	هوا	آتش

۲. جایگاه عدد چهار در آیین زرتشت

«باورهای زرتشتیان بر این اساس شکل گرفته است که از روشنی بیکران آتش، از آتش باد، از باد آب و از آب زمین پدیدار شده است. این باور نزد ایرانیان دوران باستان امری شناخته شده است. خاک را یکی از چهار عنصر جهان هستی می‌شمارند که سازنده جهان می‌باشد. این جهان‌بینی ذهنی و معنوی را به جهان عینی تبدیل کنند و آن را در بهترین شکل ممکن در آتشکده‌ها به نمایش گذارده‌اند. همچنین اعتقاد بر این که چرخ آسمان‌ها توسط چهار اسب کشیده می‌شده است و آتش مقدس نیز براساس اصول چهارگانه توسط چهار مؤبد حمل می‌شود» (Christensen, 1944, p. 174).

جدول ۳: قداست عناصر چهار گانه[۳]

	۱	۲	۳	۴
قداست زمین و خاک	سرمنشاء هستی	سرپناه انسان	جایگاه حیوانات اهلی	پرورش و رشد گیاهان
قداست و حرمت آب	اسب ابر	اسب باران	اسب ژاله	اسب شبنم
حمل آتش مقدس	موبد اول	موبد دوم	موبد سوم	موبد چهارم

«آتش را نمادی از اورمزد (آتش بهرام) می‌دانند و احترام خاصی برای آن قائل هستند. آنان آتش را به مثال شاهی بر تخت می‌نشانند که این کار به‌وسیله چهار موبد دسته‌جمعی حمل می‌شود و در حالی‌که دیگران سایبانی بر آن گرفته‌اند. عدد چهار حتی در مراسم‌ها و بزرگداشت‌ها به شکلی نمادین جلوه می‌کرد و قرارگیری چهار موبد بر زیر تخت آتش نمادی از ارزش و احترام و قداست عدد چهار در بین زرتشتیان می‌باشد» (Same, p. 116). «با نگاهی به افسانه‌های قدیمی در ایران باستان پی به این مهم می‌بریم که به ارزش عدد چهار در بین ایرانیان در افسانه‌های گوناگونی اشاره شده‌است که یکی از این موارد افسانه‌هایی است که درنِوپمپ در پایان سده چهارم پیش از میلاد مسیح نقل کرده، که اعتقاد به چهار وجود اصلی مطرح بوده‌است» (Same, p. 117).

جدول ۴: چهار خدای اصلی[۴]

	نام	وظیفه
۱	ازوان یا زمان	خدای نخستین، تاق آسمان
۲	اهورا مزدا	آسمان روز، آفریننده و خدای نیکی، بالاترین سرور کیهان

۳	اهریمن	آسمان شب، خداوند آفریننده زشتی، خدای جهان مرگ و تاریک و همنین فرمانروای زمان‌حاضر
۴	مثیره (مردم یانجیگر)	خورشید، که در وضع میانین روز و شب، آسمان و جهان مرگ قرارگرفته است، که هر دو را باید پس از پایان روز و شب بپیماید.

کریستن‌سن بیان می‌دارد که زرتشتیان ایرانی در ازاء چهار عنصر، به اصول ارابعه زیر معتقد بوده‌اند که آن چهار را تربیع ارفع زروانیه یا چهار درجه حیات می‌نامند (جدول ۵).

جدول ۵: تربیع ارفع زروانیه[۵]

	۱	۲	۳	۴
نام	اشوکار	فرشوکار	رزوکار	زروان
معنی	بخشنده قوت رجلیت	درخشان‌کننده	کسی که پیر می‌گرداند	تجلی همه حالت‌های سه‌گانه صباوت، کهولت و شیخوخت

«مراسم نیایشی آتش مانند بقیه ادیان الهی دارای مراسم خاص خود می‌بود که به‌وسیله هشت روحانی انجام می‌گرفت» (Same, p. 117). این هشت روحانی نیز تقریباً دو گروه چهار نفره بودند که گروه چهار نفره اول اعمال و مراسمی که مستقیماً با آتش ارتباط داشت را انجام می‌دادند و گروه دوم به کارهای جانبی آن همت می‌گماشتند (جدول ۶).

جدول ۶: مراسم نیایشی آتش توسط موبدان[۶]

	توضیحات	تعداد	نام	منصب	وظیفه
گروه اول	مستقیماً در ارتباط با آتش هستند.	روحانی یک	زَئوتر	روحانی اصلی	اجرا کننده اصلی مراسم
		روحانی دو	هاونان	معاونین روحانی اصلی	هوم را می‌فشرد.
		روحانی سه	اتروخش	معاونین روحانی اصلی	مواظب آتش بود.
		روحانی چهار	فربرتر	معاونین روحانی اصلی	هیزم را می‌آورد و بر آتش قرار می‌دهد.
گروه دوم	غیر مستقیم با آتش ارتباط دارند.	روحانی یک	ابرت	یکی از دستیاران	آب را می‌آورد.
		روحانی دو	اسنتر	یکی از دستیاران	هوم را صاف می‌کرد.
		روحانی سه	ریثویشکره	یکی از دستیاران	هوم را با شیر آمیخته می‌کرد.
		روحانی چهار	سروشاورز	یکی از دستیاران	مواظب رفتار و اعمال بقیه روحانیون بود.

«علاوه‌بر مراسم عبادی آنان در عبادات انفرادی و تکالیف واجب دینی این اعتقاد به مقدس بودن عدد چهار دیده می‌شود. به‌طوری‌که روزه در مزدیسنا، نخوردن آب و غذا در چهار روز هر ماه است» (Moain, 1977, p. 226).

جدول ۷: مراسم عبادی روزه زرتشتیان[۷]

	۱	۲	۳	۴
روزه در چهار روز	روز دوم ماه	روز دوازدهم ماه	روز چهاردهم ماه	روز بیست و یکم ماه
متعلق به چهار امشاسپندِ	وهمن	ماه	گوش	رام

همچنین ما در جشن‌ها و روزهای آنان برای شادی و پایکوبی به این مطلب پی می‌بریم که روز چهارشنبه را روز خاصی می‌شمارند که حتی جشن مخصوص آخر سال را با نام چهارشنبه سوری را برپا می‌داشته‌اند که این جشن تا به امروز ادامه پیدا کرده‌است و در حال حاضر نیز چهارشنبه آخر سال با احترام و ارزش خاصی در بین مردم روبه‌رو است.
درپی تجربیات و عقایدی که بر حیات جامعه و جامعیت اندیشه از آغاز پادشاهی هخامنشیان تا دوران ساسانیان تأثیر گذار بوده است؛ نمود این اندیشه را نیز در معماری بیابیم و چه به‌جاست که اندیشه‌های عرفانی و دینی خود را در معابد و مکان‌های مذهبی به ظهور برسانند.

۳.کاربرد عدد چهار در شکل‌گیری طرح معماری آتشکده

«در زمینه تاریخچه شکل‌گیری و بنای آتشکده‌ها تا به امروز دو دسته ازپژوهشگران در رابطه با تاریخ و تاریخچه آتشکده‌های ایران باستان به جست‌وجو پرداخته‌اند؛ مورد اول تاریخ‌نگاران و مورد دیگر باستان‌شناسان بوده‌اند» (Falamaki, 1992, p. 298). روشن است که بررسی‌ای که نتایج آن در این نوشتار مشخص شده‌است، ضمن بهره‌گیری از این دو خواسته، خود مبنی بر انجام و ارائه تحلیلی معمارانه روی آتشکده‌های ایران باستان را به قصد بازشناسی اندیشه‌های آنان در باب شکل‌گیری معماری آتشکده‌ها بر مفهوم عدد چهار عرضه کرده‌است.

ساختار فضایی آتشکده‌ها و مکان‌هایی که ایرانیان باستان در روزگاران کهن به‌دست خود می‌ساختند، منظم شده بود و آرایش شکلی و نمادین داشت. فضایی که انسان ساخته بود یا فضای معماری آتشکده‌ها در همه موارد ساخته شده یک نقطه عطف داشت. مرکزیت آتش که در میان‌راه آسمان (مدور) و زمین (مسطح) قرار می‌گرفت. همچنین با پلانی مربع شکل این خصیصه را به بیننده القا می‌نمود که از نمادی زمینی به گنبدی ازلی در سیر و تکامل می‌باشد. چهارگوشه بنا با چهار ستون نگه داشته می‌شد که از اندیشه‌ای ژرف پاسداری می‌کرد و با بیانی زیبا دلالت بر فرشتگان نگه‌دارنده زمین و نگه‌دارندگان جهات اصلی می‌کرد، می‌بینیم که چهارگوش بودن بنا و نگه‌داشتن سقف گنبدی شکل آتشکده‌ها با چهار ستون در همه حال، نقطه عطف اصلی فضای معماری آتشکده‌ها به‌شمار می‌آیند.

«تأسیس آتشکده‌ها به زمان خیلی پیش از ظهور زرتشت، یعنی زمان پیشدادیان (هوشنگ و جمشید) می‌رسید. با بررسی معماری این بناها و وجود سه آتش بزرگ "آذرفرنبغ"، "آذرگشنسپ" و "آذربرزین‌مهر" به‌نظر می‌رسد آتشکده‌ها متعلق به سه طبقه اجتماعی در دوره ساسانی بوده‌است» (Christensen, 1944, p. 188).

جدول ۸: آتشکده‌های اولیه دین زردشت[۸]

نام	طبقه اجتماعی	مکان	رنگ نمادین	معنی
آذرفرنبغ	موبدان	کاریان پارس	سپید	آتش فرّایزدی
آذرگشنسپ	پادشاهان و ارتشتاران و بزرگان	شهر شیزیا تکاب در ارومیه	سرخ	آتش اسب‌نر
آذربرزین‌مهر	کشاورزان و پیشه‌وران	نیشابور	سبز	آتش عشق والا

با وجود تفاوت‌هایی که در معماری این بناها دیده می‌شود ولی هر آتشکده از چهار ضلعی که در چهار ضلع آن چهار درگاه طاقدار وجود دارد، تشکیل شده است که بر روی این فضای چهار ضلعی گنبدی با نام چهارطاقی قرار گرفته است و محل سوختن آتش مقدس نیز در وسط بنا در نظر گرفته شده است. تاریخ بنیاد هر سه آتش رسمی ایران باستان، به زمان شاهان باستانی و اساطیری باز می‌گردد. شهرستانی می‌نویسد که این آتشکده‌ها پیش از زرتشت وجود داشتند و زرتشت آتشکده سبزوار را تجدید کرد» (Pirniya, 2008, p. 232).

شکل ۱: پلان آتشکده آذرگشنسب

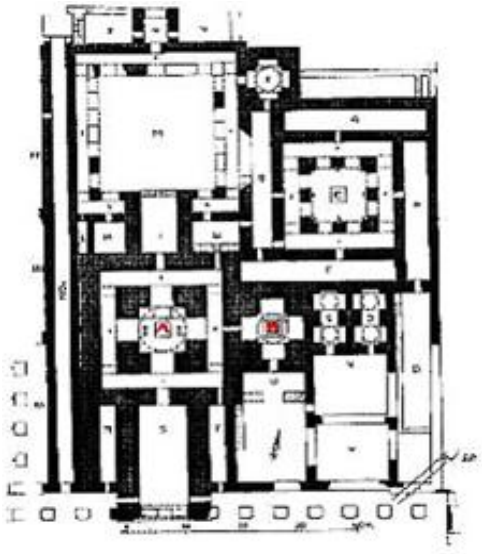

شکل ۲: موقعیت قرارگرفتن آتشکده‌های ایران بزرگ در فلات ایران

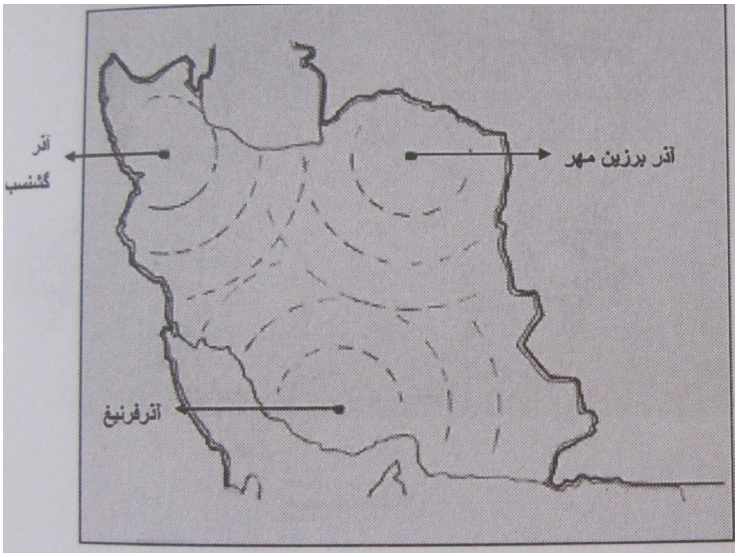

(Pirniya, 2009)

۴. معرفی نمونه‌ها

۴-۱ - آتشکده آذرگشنسب یا آذرجشنس (تخت سلیمان)

آتشکده آذرگشنسب از بزرگ‌ترین آتشکده‌های ایران است که در آذربایجان غربی و در ۴۹ کیلومتری شمال‌شرق شهر تکاب قرارگرفته است. این آتشکده در ضلع شمالی دریاچه ارومیه قرار دارد و دارای چهارطاق با محراب آتش و راهروهای مخصوص مراسم عبادی در اطرافش تشکیل شده است. آتشکده آذرگشنسب بعد از دوره ایلخانان "تخت‌سلیمان" نامیده شد و یکی از سه آتشکده مقدس حافظ جهان به‌شمار می‌رفت» (Christensen, 1944, p. 190).

جدول ۹: رابطه فضاهای آتشکده آذر گشنسب و عدد چهار[۹]

نام	کاربری		نوع سقف	توضیحات	تصویر
اتاق **A**	جایگاهِ مقدس (حضورِ مردم برای نیایش)		گنبدی	چهارسکو، (از سنگ ماسه با حفره‌هایی برای قرار دادن بَرسَم) گودی چهارگوش، (در کف برای آتشدان)	
اتاق **B**	جایگاهِ مقدس محفوظِ نگاه داشتن آتش	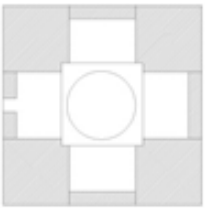	چهارطاقی	وسط آن سکویی از آجر با چهار جایگاه برای آتشدان‌های سنگی	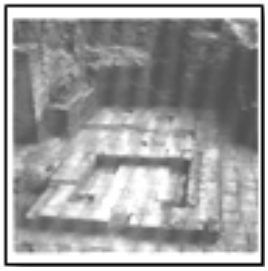
اتاق **C** و **D**	خزانه آتشکده		چهارطاقی	دارای چهار طاق‌نما هشت ورودی که مضربی از چهار است	-

براساس افسانه‌های ایران کهن، دلیل نام‌گذاری این آتشکده به آذرگشنسب این است که؛ کیخسرو به هنگام گشودن بهمن دژ در نیم‌روز با تیرگی شبانه که دیوان با جادوی خود پدید آورده بودند، روبه‌رو شد. آن‌گاه آتشی بر یال اسب وی فرود آمد و جهان را دیگر باره روشن کرد» (Falamaki, 1992) و کیخسرو پس از پیروزی و گشودن بهمن دژ، به پاس این یاوری اهورایی، آتش فرود آمده را آنجا بنشاند و آن آتش و جایگاه به نام "آتش اسبنر" یعنی "آذرگشسب" یا "آذرگشنسب" نامیده شد» (Christensen, 1944, p. 190). ساخت این بنا به بیش از ۳۰۰۰ سال باز می‌گردد و در کتاب هفتم دینکرد در بند ۳۹ سازنده آن را کیخسرو پسر سیاوخش شناخته شده است که فر ایزدی به او رسیده بود.

۴-۲ - آتشکده آذربرزین‌مهر

آتشکده آذربرزین‌مهر یکی از سه آتشکده مقدس ایران است که در شهر نیشابور یا ابرشهر خراسان قرار دارد. در زبان پهلوی به آن نام آتوربورگین‌میتر داده‌اند که به معنی آتش مهربالنده است. تاریخ ساخت آن بسیار کهن است، به‌طوری‌که به زمان اشو زرتشت باز می‌گردد و در بند ۸ از فصل ۱۷ بند هشت آمده است: آذربرزین‌مهر تا زمان گشتاسب در گردش بوده و پناه جهان تا اینکه اشو زرتشت اسپنتمان دین آورد و گشتاسب شاه دینش را پذیرفت. آن‌گاه گشتاسب آتش مقدس را در کوه ریومند در آذربرزین‌مهر قرار داد. به دلیل احترام ویژه‌ای که در روزگاران کهن به کشاورزان گذاشته می‌شد، بی‌تردید عمر این آتشکده بسیار کهن‌تر از تاریخ ظهور زرتشت می‌باشد» (Hinelz, 1989, p. 187).

شکل ۳: عکسی از آتشکده آذربرزین‌مهر

(http://ghoolabad.com)

۴-۳- آتشکده آذرفرنبغ

نام دیگر آن، آتشکده کاریان یا آذرخورداد است که به آن آتش فره‌ایزدی گفته می‌شود. مکان آن در شهر فیروزآباد یا اردشیرخره یا اردشیرخوره در صد و بیست کیلومتری جنوب شیراز قرار گرفته است و کاخ بزرگ آن که توسط شاهنشاه اردشیر بابکان ساخته شده بود، هم‌اکنون فرو ریخته است. اردشیر به همین جهت نام شهر را ارتخشرخوره (ارت‌خشتر) نامید. در معنی کل می‌شود شهر شکوه و جلال. اردشیرخوره به معنی فر و شکوه و جلال است. و بعدها نیز به شهرگور یا فیروزآباد شهرت یافت. این مکان از مکان‌های زیارتی بزرگ مردمان فلات ایران بوده است (Ghobadian, 2003).

شکل ۴: آتشکده آذرفرنبغ

(http://ghoolabad.com)

۵. عدد چهار مبنای شکل‌گیری طرح معماری آتشکده‌ها

باتوجه به اصول کمی عدد چهار و بررسی ایستایی و استحکام آن در معماری از گذشته تا به امروز نمود آن را در اشکال هندسی چهارگوشه می‌بینیم و درمی‌یابیم که پایداری و مقاومت براساس شکل‌گیری چهارگوش با چهار زاویه شکل می‌گرفته است. بر همین اساس اولین سکونتگاه‌ها، معابد و موارد مشابه بر شکل چهارضلعی ساخته می‌شده‌اند که این امر در ایران به شدت درخور توجه بوده است. کاربردپذیری چهارگوش‌ها و شرایط بهینه تقسیم‌بندی آن‌ها نیز یکی از دلایل استفاده زیاد از این اشکال در معماری ایرانی به‌شمار می‌رفته است. به‌طوری که در اکثر مواقع برای بناهای مذهبی از جمله آتشکده‌ها چهارگوش‌هایی که انتخاب می‌شده به شکل چهارگوش کامل یعنی مربع بوده است که تقسیم‌بندی آن چهارگوش دیگر به شکل درست و صحیح به‌دست آید و فضای پرت کمتری داشته باشند و چهارطاقی‌های به‌وجود آمده از زمان‌های دور این مهم را نمایان می‌سازد که این اصل همیشه مورد نظر معماران قدیم بوده است که دست‌یابی به فضاهای مناسب انسانی با شکل‌های چهارگوش پسندیده‌تر و مناسب‌تر است.

در آیین زرتشت، چهار عنصر آتش، آب، باد (هوا) و خاک جایگاه والای آسمانی داشت و همواره بر پاکیزه نگه داشتن آن‌ها سفارش شده است. یکی از دلایل استفاده از استودان‌ها و عدم خاکسپاری مردگان را همین احترام به عناصر چهارگانه از جمله خاک می‌توان دانست. آنچه واضح است در آئین زرتشت این چهار عنصر را در فضایی احساس می‌کردند که آن را تحت سلطه خداوند می‌دانستند. معماری یکی از چشمگیرترین فضاهای آشکارسازی این بنیان‌ها، در زندگی آدمی است. در ساخت آتشکده‌ها چهار عنصر آب، خاک، هوا در کنار آتش محترم دانسته شده و زیبایی طبیعی دو چندانی به ستایشگر اهورامزدا ارائه می‌شده است.

شروعی از درک مفهومی فضا در معماری و فرهنگ ایرانیان شکل چلیپا است که با چهار بازوی هم‌اندازه و گوی و مرکز آن نشان از عدالت به چهارسو و جهت زمین در شمال، شرق، غرب و جنوب است که تحت وحدتی کلی که در مرکز آن است و اشاره به سوی آسمان دارد. در اصل نمادی از آسمان است که نمایش‌دهنده وجود فضایی ذات الهی نیز می‌باشد. ایرانیان باستان بر پایه و اساس این ذهنیت روی به سوی چهارگانگی در درک و آفرینش فضایی نمودند که چهارتاقی‌ها نمودهای بسیار کهن آن هستند که با گذشت زمان با نمودهای چهارباغی، چهارایوانی و میدان دیده شده که در آن‌ها ایجاد چهار جهت تحت عناوین ورودی، ایوان، عرصه، مسیر و یا نمایش چهار عمارت اصلی و در مرکز با نمودی از آب یا آتش به تشریح این تفکر و بازنمود آن در معماری پرداختند.

بنای چهارطاقی در زمان گذشته، با تفکر و مفهوم آتشکده به قدری تطابق داشته است که خود آن بود و بعدها هر روز بیشتر به درون فضای کالبدی معابد ایرانیان وارد شد و گویی جذب آن شد. چهارطاقی دارای چهار پایه است که آن را می‌توان کنایه از چهار عنصر پدیدآورنده جهان دانست. چهار دهانه یا درگاه آن به چهار جهت گشوده شده است و به چهار سوی جهان اشاره می‌کند. نقشه مربع شکل آن بر روی زمین کنایه از زمین و استواری آن و سقف گنبدی شکل آن تمثیلی از آسمان فراخ می‌باشد.

در شاهنامه فردوسی به غیر از مورد آتشکده آذرگشسپ، شواهد بی‌شماری بر انطباق فرم معماری چهارطاقی با یک مکان دینی می‌بینیم. در اشعار زیر گنبدِ بر فرازِ آتشِ فروزانِ قلبِ چهارطاقی است که نشان‌دهنده ارتباط بین آذر و گنبد و عدد چهار است:

چهارم بدش نام نوش‌اذرانهادی کجا گنبد آذرا

سوی گنبد آذر آرید روی به فرمان پیغمبر راست‌گوی

بفرمود تا بر در گنبدش بدادند جاماسپ را موبدش

شکل فضایی چهارطاقی به‌گونه‌ای است که در هنگام برگزاری مراسم عبادی، امکان حرکت افراد در اطراف و دور آتش امکان‌پذیر می‌شود؛ به دو صورت که در درون فضای چهارطاق افراد به دور مرکز آن حرکت می‌کنند یا در بیرون فضای چهار طاق افراد در پیرامون آتش حرکت می‌کنند. حالت دوم سبب شد که در مواردی، فضای چهارطاق را درون فضایی دیگر که غالباً آن نیز نقشه‌ای مربع شکل داشت قرار دهند. به غیر از سه آتشکده نام برده شده تعدادی از آتشکده‌های معروف به‌طور خلاصه در جدول زیر آورده شده است که نحوه شکل‌گیری آن‌ها کاملاً بر پایه عدد چهار می‌باشد.

جدول ۱۰: نقش عدد چهار در شکل‌گیری آتشکده‌ها[۱۰]

نام	بانی ساخت	اندازه	مکان	قدمت	عکس
بازه هور	-	-	رباط سفید بین تربت حیدریه و مشهد	ساسانیان	
	چهار وجهی	چهار ستون	چهارطاقی باگنبد	از چهار طرف باز	
آتشکوه	-	۱۲/۵×۱۲/۵ متر	دلیجان	حدود ۲۰۰۰ سال اواخر دوره پارتی، (اشکانی)	
	تالاری مربع شکل	چهار ستون	چهارتاق با گنبدی به واسطه چهار فیلپوش	چهار سوی بنا باز	
نیاسر	اردشیر بابکان	۱۴×۱۴ متر	نیاسر در ۳۵ کیلومتری شمال غربی شهر کاشان	حدود ۲۰۰۰ سال، دوره پارتی، (اشکانی)	
	چهار وجهی با قاعده مربع	چهار پایه	گنبدی با چهار فیلپوش چهار تاق به سبک کلیل پارتی	چهار روزن به سوی چهار جبهه چهار سوی بنا چشم‌انداز باز	
کازرون	مهرنارسه وزیر بهرام پنجم	۵/۳۰ × ۵/۳۰ متر	کازرون در بین راه شیراز	همزمان با بنای سروستان	
	تالاری مربع	چهار ستون	گنبدی باگوشه‌بندی‌ها و فیل پوش	چهار جبهه چهار سوی بنا چشم‌انداز باز	
گره (جره)	مهرنرسی	۱۵×۱۵ متر	میان شاپور تا فیروزآباد	ساسانیان	
	تالاری مربع	چهار پایه با چهار تاق	گنبدی به واسطه چهار فیلپوش	چهار سوی بنا چشم‌انداز باز	
چهارقاپی (چهار در)	خسروپرویز	۲۵×۲۵ متر	شهر مرزی قصر شیرین	اواخر دوره ساسانیان	
	مربع شکل	چهار پایه گوشواره در چهار گوشه	سقفی گنبدی شکل به قطر شانزده متر	هر طرف دری به ابعاد تقریبا سه متر	

جدول ۱۱: رابطه عدد چهار و نحوه ستون‌گذاری آتشکده‌های ایران[۱۱]

اسم	مکان	پلان	برش	تصویر
آتشکوه	روستای آتشکوه در ۱۶ کیلومتری دلیجان	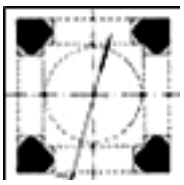	-	
بازه‌هور	رباط سفید بین تربت حیدریه و مشهد	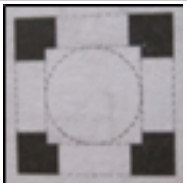	-	
کراته	دوزه در فارس		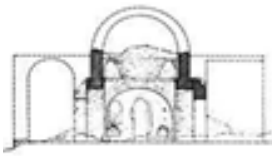	
رونی یا رهنی	فراشبند	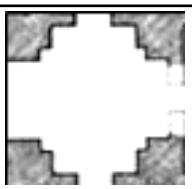	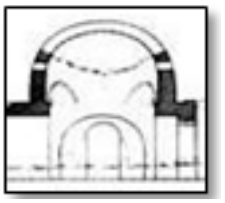	
نویس	تفرش	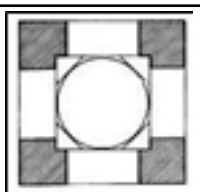	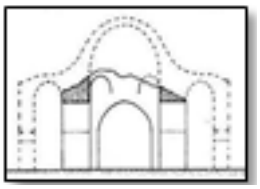	
ظهرشیر (زهرشیر)	میانه راهِ فسا- جهرم	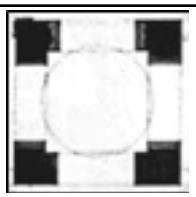	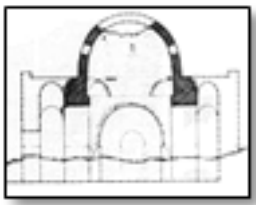	
خرم‌دشت	خرم‌دشت در جنوب کاشان	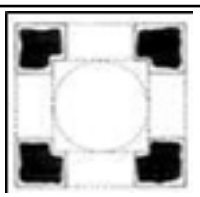	-	
چهارقاپو	قصرشیرین	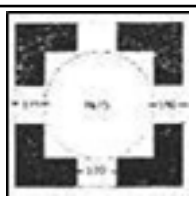	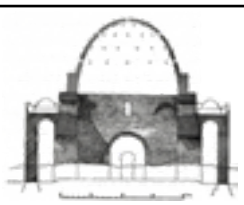	

موک	روستای موک شمال فیروزآباد	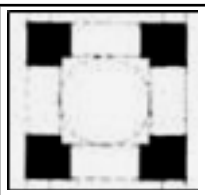	-	
ده شیخ	روستای ده‌شیخ در شهرستان سیرجان	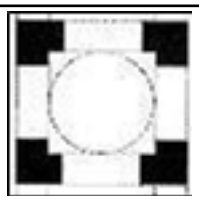	-	
نگار	کرمان	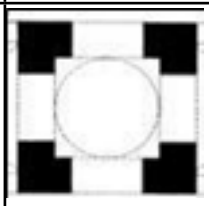	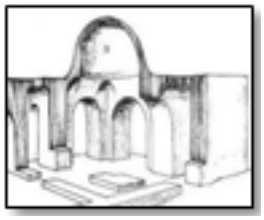	
نیاسر	کاشان		-	

۶. کاربرد عدد چهار در تزئینات آتشکده‌ها

معابد زرتشتیان از تزئینات زیادی برخوردار نمی‌باشد و به شکلی ساده و بی‌پیرایه برپا شده‌است و از اعتقادات آن‌ها منشأ می‌گیرد. بیشترین تزئیناتی که شاید بتوان در این معابد دید، مربوط به مکان قرارگیری آتش باشد؛ زیرا سمبل و نقطه عطف ساختمان آتشکده‌ها همان آتشدان‌ها هستند که از قداست و احترامی خاصی نزد برپا دارندگان این آیین برخوردارند. آتش مقدس بر روی زمین برپا نمی‌شود و بر روی یک شیء که از زمین ارتفاع داشت قرار می‌گرفت که گفته شده تأکید بر محور عمودی آتشکده‌ها نیز یکی از دلایل قرارگیری این آتش در نیمه راه آسمان و زمین است و حسی رابط و اعتدال‌دهندگی آتش را به‌عنوان یک عنصر نیمه‌زمینی و نیمه‌آسمانی بیان می‌دارد. شکل و فرم دستینه‌هایی که از روی نقوش سکه‌های ساسانیان به‌دست آمده‌است، بیشتر به فرم پلان مربع می‌باشد و در برش عمودی خود نیز جلوه‌گر رعایت سلسه مراتب چهارگانه می‌باشند. به‌طوری‌که اکثر دستینه‌های به‌دست آمده دارای عناصر پایه، ستون، گیلویی و صفحه چهار گوش روی آن به‌عنوان مکان قرارگیری آتش هستند و نمایانگر عدد چهار و ارزش و احترام آن در آئین زرتشتی می‌باشد (جدول ۱۲).

شکل ۵: تصویری از اجزای یک آتشدان

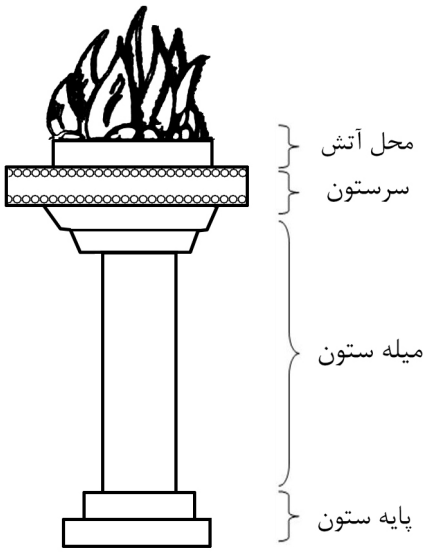

جدول ۱۲: کاربرد عدد چهار در تزئینات آتشکده‌ها[۱۲]

نام	پایه آتشدان سنگی در آتشکده کوه خواجه	پایه آتشدان سنگیِ بقعه دانیال‌نبی در شوش	دستینه روی نقوش سکه‌های ساسانی	دستینه روی نقوش سکه‌های ساسانی	آتشدانِ سنگی آتشکده آذرگشنسب
تاریخ ساخت	سلوکی	سلوکی	ساسانی	ساسانی	ساسانی
تصویر			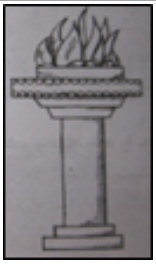		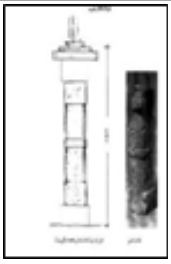

نتیجه‌گیری

بر پایه بررسی‌های موجود در معماری، آتشکده‌های نمونه‌گیری شده دوره ساسانیان و قبل از آن، می‌توان به نتایج ذیل اشاره نمود:

- پیروی از الگوی مشخص معماری در دوره ساسانیان که ناشی از کاربرد عدد چهار در تعداد ستون‌های آن‌هاست و شمار آن‌ها دقیقاً منطبق با چهار می‌باشد، در صورتی‌که الگوی دیگر بناها با این خصوصیت ساخته نشده‌است.

- در دوره ساسانی با اینکه قدرت دینی زرتشتیان به‌طور چشمگیری افزایش داشته‌است، اما با این وجود معماری آتشکده‌ها براساس همان باورهای قبلی ثابت مانده و قداست عدد چهار به خوبی در آن‌ها هویدا می‌باشد. به‌طوری‌که در تمامی آتشکده‌ها داشتن پلانی چهارگوش (مربع)، امری ضروری بوده است و در هیچ یک از آتشکده‌ها مخالف آن دیده نمی شود. فضاهای مختلفی همچون گنبدخانه، محل قرارگیری آتش مقدس، گنجخانه و دیگر فضاهای آن، همه با پلانی چهارضلعی شکل گرفته است.

- به‌کارگیری چهار ورودی در چهار سمت بنا یا چهار بازشو با دید باز که سبب گشادگی و سبکی فضایی آتشکده‌ها در تمامی دوره‌های پیش از اسلام است. دلیلی بر احترام زرتشتیان به عدد چهار می‌باشد.

- در راستای عمودی نیز همان چهار نمود را به نمایش می‌گذارند. در ابتدا ما زمین را به‌عنوان جایگاه قرارگیری آتشکده به شکلی گسترده داریم و بعد ستون‌ها و بدنه اصلی آتشکده را و پس از آن مکان قرارگیری سقف و سپس سقفی گنبدی شکل که نمادی از آسمان است. به این ترتیب شکلی اندیشمندانه تقدس عدد چهار را در راستای عمودی نیز به

نمایش گذاشته‌اند. قرارگیری گنبد و سقف بررسی چهار ستون در آتشکده‌ها نمادی از چهار عنصر نگهدارنده زمین است.

شکل ۶: آتشکده نیاسر

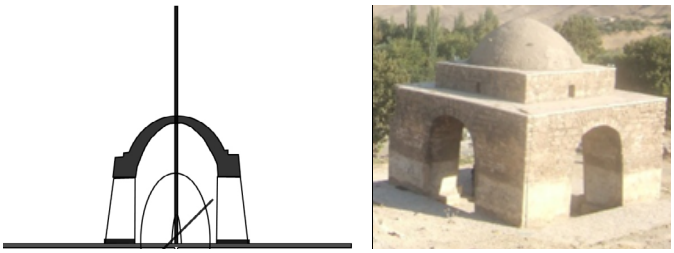

جدول ۱۳: کاربرد عدد چهار در طرح معماری آتشکده‌ها

خصوصیت	نام مؤسس	دوره	محور	ستون	ورودی	نما
	–	–	چهارضلعی (مربع) چهار عنصر اصلی	چهار ستون نگهدارندگان زمین	چهار سمت چهار جهت جغرافیایی	چهار مرحله زمین، دیوار، پا طاقی، گنبد
آذرگشسب	گشتاسپ	اشکانی	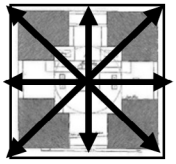	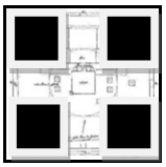	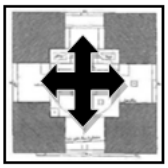	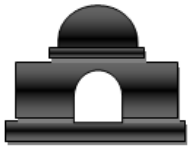
آذرزرین مهر	خسرو	بسیار کهن	–	–	–	
آذرفرنبغ یا کاریان	اردشیر خره	ساسانی	–	–	–	–
نیاسر	اردشیر بابکان	ساسانی				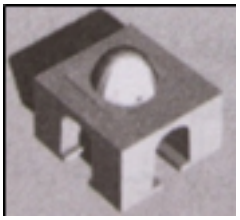
جره	مهرنارسه	ساسانی		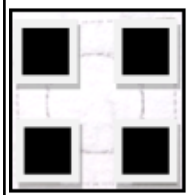		
چهارقاپو (قصر شیرینِ)	–	ساسانی				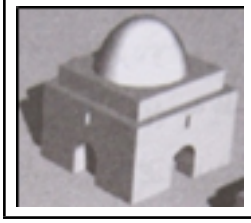

فیروزآباد	-	ساسانی	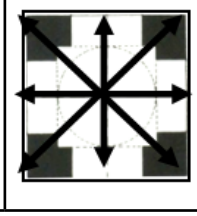	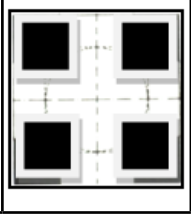	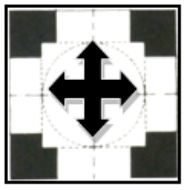	

همچنین در تزئینات به کار رفته در آتشکده‌ها استفاده از عدد چهار رواج داشته است. به‌گونه‌ای که پایه آتشدان‌های قرار گرفته در مرکز آتشکده‌ها فرم پلان‌ها به شکل چهار گوش می‌باشد و در نمای آن‌ها نیز چهار مرحله به‌عنوان عناصر آتشدان‌ها طبقه‌بندی شده است.

پی نوشت

۱. برای سطر اول رجوع شود به آخشیج لغت نامه دهخدا، بازدید: ۳۱ ژانویه ۲۰۱۱.
سطر دوم رجوع شود به کتاب «کوهپیمایی: مقدماتی بر آموزش کوهنوردی»، غلام‌حسین حسن‌پور، تهران، بامداد کتاب، ۱۳۸۵.

- سطر سوم رجوع شود به «کج بودن محور زمین و به‌وجود آمدن فصل‌ها» فارسی (بازبینی‌شده در ۱ آذر ۱۳۸۷).
- سطر پنجم رجوع شود به کتاب شناخت اساطیر ایران از جان هیلنز ترجمه ژاله آموزگار، احمد تفضلی، تهران، نشر چشمه.
- سطر ششم رجوع شود به قرآن کتاب مقدس مسلمانان.
- سطر هفتم رجوع شود به انجیل کتاب مقدس مسیحیان.
- سطر هشتم رجوع شود به کیفیت ارتباط ساحت‌های وجود انسان، (مجله حوزه و دانشگاه)، محمد بهشتی.
- سطر نهم رجوع شود به انسان کامل از شهید مطهری، انتشارات صدرا، تهران.
- سطردهم رجوع شود به کتاب طب اسلامی و سنتی حکیم عقیلی خراسانی.
- سطر یازدهم رجوع شود به کتاب عهد عتیق.

۲. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به سایت آرش نور آقایی http://nooraghayee.com.
۳. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب ایران در زمان ساسانیان از کریستین سن.
۴. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب ایران در زمان ساسانیان از کریستین سن.
۵. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب ایران در زمان ساسانیان از کریستین سن.
۶ . جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب ایران در زمان ساسانیان از کریستین سن.
۷. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب دینکرد.
۸. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب ایران در زمان ساسانیان از کریستین سن.
۹. جهت اطلاع بیشتر رجوع شود به کتاب شکل‌گیری معماری در تجارب ایران و غرب.
۱۰. جهت اطلاع بیشتر سطر اول رجوع شود به سایت http://www.irandeserts.com.

- سطر دوم http://www.irandeserts.com.
- سطر سوم مرادی غیاث آبادی، رضا، بناهای تقویمی و نجومی ایران، تهران، ۱۳۸۲.
- سطر چهارم بناهای تقویمی و نجومی ایران، رضا مرادی غیاث‌آبادی ـ چاپ دوم، انتشارات نوید۱۳۸۲.
- سطر پنجم ـ کازرونیه (مجموعه مقالات کازرون‌شناسی، دفتراول)، به کوشش عمادالدین شیخ‌الحکمایی، تهران، کازرونیه، ۱۳۸۱.
- سطر ششم http://www.ghatreh.com.

۱۱. رجوع شود به http://www.savepasargad.com.
برای سطر چهار میترا آزاد، بررسی تحول بناهای مذهبی دوره ساسانی به بناهای مذهبی قرون اولیه اسلامی ایران، رساله دکتری پژوهش هنر، دانشگاه تربیت مدرس، بهار ۱۳۸۴.
۱۲. رجوع شود به http://www.savepasargad.com.

References

- Christensen, A. (1944). *L, Iran sous les Sassanids*. (R. Yasemi, Trans.). Tehran, Ibn Sina Publishing Co.
- Chualier, J. & Gheerbranl, A. (2000). *Dieeionario de los Symbols*. (S. Fazaeli, Trans. & A. Ahmadian, Ed.), Tehran.
- Cooper, JC. (1379). *Illustrated Dictionary of Traditional Symbols*. (Karbassian, M). Tehran, Farshad Publishing Co.
- Falamaki, M. M. (1992). *The Formation of Architecture in the Experience of Iran and the West*. Tehran. Space Publishing Co.
- Ferdowsi, A. (1970). *Ferdowsi's Shahnameh*. (A. Yusuf, Ed.). Moscow, Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Soviet Union.
- Ghobadian, V. (2003). *Sustainable Values in Iranian Architecture*. Tehran Publishing Co.
- Godard, A. & Maxim Siro, V.G. (1986). *Iranian Artworks*. (A.H Sarv Moghadam,Trans.). Tehran: Cheshmeh Publishing Co.
- Hassanpour, G.H. (2006). *Preliminary on Mountaineering Education*. Tehran: Morning Book.
- Hinelz, J.R. (1989). *Persian Mythology*. (J. Amoozagar, & A Tafazali, Trans.), Tehran, Cheshmeh Publishing Co.
- Hinelz, J.R. (2011). *Dictionary of Religions*. (Askari Pashaei, Trans.), Non-Governmental Publications, Nonprofit Religions and Religions.
- James, H. (2001). *Illustrated Dictionary of Symbols in Eastern and Western Art*. (R. Behzadi, Trans.). Tehran, Farhang Moaser Publishing Co.
- Memarian, G. H., Pirnia, M. K. (2008). *The Architecture of Iran*. Tehran: Soroush Danesh Publication.
- Moain, M. (1977). *Mazdeysna*. Tehran, University of Tehran.
- Moradi Ghias-Abadi, R. (2003). *Iranian Calendar and Astronomical Buildings*. Navid Publishing Co.
- Motahari, M. (1989). *Full Man*. Tehran. Sadra Publishing Co.
- Research Group. (1997). *Masonry Basis*. (Saeedi, J., Trans.). Tehran: Islamic Revolution Documentation Center Publication.
- Samuel, H. (1974). *Ancient Religions of Ancient Iran*. (Dr S. Najmabadi). Tehran: Iranian Centers of Culture.
- Seventh Book of Deyncard
- Shayegan, D. & Arjomand, J. (2003). *Hinduism and Islamic Mysticism*. Tehran: Farzaneruz Publication.
- Sheikh al-Hokamaayi, E.A. (2002). *Caseronia (Compositions of Kazerontology)*. Tehran: First Office Publishing Co.